

Tema 25. Les regles generals de l'execució de les mesures. La competència judicial en l'execució de les mesures. La competència de les comunitats autònomes en l'execució de les mesures. Els principis inspiradors de l'execució de les mesures. El trencament de la mesura i els seus efectes. La incidència de la majoria d'edat civil en l'execució de les mesures. Els diferents models d'avaluació del risc de reincidència dels joves infractors. El SAVRY com a instrument de valoració del risc.

Esquema

- I. Les regles generals de l'execució de les mesures
 1. Introducció
 2. El principi de legalitat
 3. Tràmits generals o comuns per a l'execució de les mesures
 - 3.1. La fermesa de la sentència i la notificació a l'Administració
 - 3.2. La designació del centre o del professional i la comunicació al jutjat
 - 3.3. L'elaboració del Programa individualitzat d'execució de la mesura
 - 3.4. L'inici efectiu de l'execució de la mesura
 - 3.5. La liquidació de la mesura
 - 3.6. L'execució material de la mesura
 - 3.7. La finalització de la mesura
- II. La competència judicial en l'execució de les mesures
- III. La competència de les comunitats autònomes en l'execució de les mesures
 1. Contingut de la competència
 2. Convenis amb altres entitats públiques o privades
 3. Comunitat autònoma competent
 4. Mesures que no són competència de les comunitats autònomes
- IV. Els principis inspiradors de l'execució de les mesures
- V. El trencament de la mesura i els seus efectes
 1. Concepte
 2. Els incompliments
 3. Els efectes dels incompliments de la mesura
 - 3.1. Efectes sobre la mesura trencada
 - 3.2. Possible comissió d'un nou fet delictiu
- VI. La incidència de la majoria d'edat civil en l'execució de les mesures
 1. La regla general
 2. Els supòsits que permeten el trasllat del jove a una presó
 3. Els efectes del trasllat a la presó sobre la resta de mesures
- VII. Els diferents models d'avaluació del risc de reincidència dels joves infractors
 1. Conceptes previs
 2. Els diferents models d'avaluació del risc
- VIII. El SAVRY com a instrument de valoració del risc

I. Les regles generals de l'execució de les mesures

1. Introducció

La Llei orgànica 5/2000 és una llei integral que regula els aspectes substantius, els processals i també el procediment d'execució de les mesures. D'aquest procediment, se n'han de destacar els quatre aspectes generals següents:

- a) És un procediment sotmès al principi de legalitat.
- b) L'execució material de les mesures correspon, amb algunes excepcions, a les comunitats autònomes.
- c) El control de l'execució de les mesures és competència del jutge de menors.
- d) L'execució de les mesures s'ha de fer d'acord amb uns principis inspiradors determinats.

2. El principi de legalitat

El principi de legalitat de l'execució de les mesures és una garantia fonamental del dret penal i està reconegut expressament a l'article 43.2 de la Llei orgànica 5/2000, que estableix que no es poden executar les mesures en una altra forma que la que prescriuen aquesta Llei i els reglaments que la despleguin.

La Llei orgànica 5/2000 ha establert les regles per a l'execució de les mesures, que són de tres tipus:

- a) Les regles generals o comunes per a l'execució de qualsevol mesura. Les conté el títol VII de la Llei (articles 43 a 53) i es complementen amb les regles generals per a l'execució de les mesures previstes als articles 6 a 15 del Reglament de la Llei.
- b) Les regles específiques per a l'execució de les mesures privatives de llibertat, que les conté el títol VII de la Llei (articles 54 a 60) i es complementen amb les regles dels articles 23 a 85 del Reglament de la Llei.
- c) Les regles específiques per a l'execució de les mesures no privatives de llibertat, que trobem als articles 16 a 22 del Reglament de la Llei.

A més d'aquest marc legal estatal, les comunitats autònomes també poden dictar normes complementàries per regular aspectes relacionats amb la seva competència en l'execució de les mesures, respectant el marc legal de la Llei orgànica 5/2000. Aquesta possibilitat està prevista a la disposició final setena de la Llei, que estableix que les comunitats autònomes adaptaran la seva normativa per a l'adequada execució de les funcions que els atorga la Llei.

En virtut d'aquesta previsió, el Parlament de Catalunya va aprovar la Llei 27/2001, de 31 de desembre, de justícia juvenil, que regula les competències de la Generalitat en matèria de justícia juvenil i dedica una part important de l'articulat a l'execució de les mesures.

3. Tràmits generals o comuns per a l'execució de les mesures

Els articles de referència són el 46, 48 i 49 de la Llei i el 10, 12 i 13 del Reglament. Per ordre cronològic, aquests tràmits són els següents:

3.1. Fermesa de la sentència i notificació a l'Administració

No es pot executar cap mesura fins que no sigui ferma (art. 43.1). La mesura és ferma quan passen 5 dies sense que el Ministeri Fiscal o les altres parts l'hagin recorregut, o quan s'ha interposat el recurs d'apel·lació i l'Audiència el resol confirmant en tot o en part la sentència. Un cop ferma, el Jutjat de Menors la comunica per escrit a l'entitat pública de la comunitat autònoma perquè sigui executada.

3.2. Designació del centre o del professional i comunicació al jutjat

a) Si la mesura és d'internament o de permanència de cap de setmana en un centre, l'entitat pública és la responsable i l'única competent per designar de forma immediata el centre més adequat de compliment. No obstant això, la Llei estableix que el centre ha de ser el més adequat d'entre els més pròxims al domicili del menor en què hi hagi places disponibles. L'internament o el trasllat a un altre centre més allunyat del domicili del menor requereix, en tot cas, l'aprovació del Jutjat de Menors competent.

La Llei ha previst que en el cas de menors que pertanyin a una banda, organització o associació, no podran complir la mesura imposada al mateix centre, i se'ls n'haurà de designar un de diferent, tot i que l'elecció del centre suposi l'allunyament de l'entorn familiar o social del menor.

Un cop feta la designació del centre, s'ha de comunicar al jutge perquè n'ordeni l'ingrés del menor, si no està ingressat ja cautelarment.

b) Si la mesura és de medi obert, l'entitat pública designarà de forma immediata i, en tot cas, en el termini de 5 dies, un professional que s'encarregarà d'executar la mesura, i es comunicarà la designació al jutge de menors.

3.3. Elaboració del Programa individualitzat d'execució de la mesura

La primera tasca a realitzar pel centre, a partir del primer dia d'internament, o pel professional, a partir del dia en què s'entrevistà amb el menor, serà elaborar el Programa individualitzat d'execució de la mesura, en el termini màxim de 20 dies, prorrogable amb l'autorització prèvia del jutge de menors.

El contingut mínim de cada programa depèn de cada tipus de mesura i està definit en els articles 16 a 28 del Reglament de la Llei.

L'elaboració del programa individualitzat implica determinats passos:

- *Recollir informació del menor*, mitjançant entrevistes amb ell i la seva família, consulta dels antecedents de l'expedient personal, si n'hi ha, i contacte amb els altres professionals que hi hagin intervingut anteriorment. Es tracta de

detectar la situació personal, familiar i social del menor, els factors de risc que pugui presentar i les necessitats d'intervenció.

- *Identificació dels recursos necessaris per executar la mesura.* Determinades mesures, especialment les de medi obert, per poder ser executades exigeixen disposar de determinats recursos necessaris; així per exemple, el tractament ambulatori requereix un servei o centre on dur a terme el tractament, o la mesura de prestacions en benefici de la comunitat requereix un lloc on poder fer les prestacions, etc. El professional designat ha d'identificar el recurs més adient i coordinar la seva participació en la mesura.
- *Elaboració per escrit del programa.* El professional o el centre han de redactar per escrit el programa individualitzat d'execució de la mesura, amb el contingut previst en el Reglament per a cada tipus de mesura. El programa és un pla de treball en el qual es fixen els objectius que s'han de treballar durant la mesura i les actuacions per assolir aquests objectius.
- *Comunicació del programa al jutge de menors per a la seva aprovació.* Un cop redactat el programa, s'ha de trametre al jutge de menors perquè l'aprovi. El jutge pot aprovar el programa o rebutjar-lo, totalment o parcialment; en aquest cas, caldrà exposar-li'n un altre de nou o modificar-lo, amb l'objectiu que sigui aprovat.

3.4. Inici efectiu de l'execució de la mesura

Un cop aprovat judicialment el programa, l'entitat pública ja podrà iniciar la mesura, llevat que ja estigui iniciada per tractar-se d'un mesura d'internament o de llibertat vigilada. Un cop iniciada, l'entitat pública comunica la data exacta de l'inici al jutjat perquè aquest pugui practicar la liquidació de la mesura.

3.5. Liquidació de la mesura

A partir del temps imposat de mesura en la sentència i de la data d'inici comunicada per l'entitat pública, el secretari judicial podrà fer la liquidació, que consisteix a calcular i establir la data en què finalitzarà la mesura. Aquesta liquidació es comunica a l'entitat pública.

3.6. Execució material de la mesura

El centre o el professional han de dur a terme totes les actuacions necessàries per executar el programa individualitzat d'execució de la mesura i els objectius previstos. També han d'informar per escrit el jutjat de menors i la fiscalia sobre l'evolució de la mesura, amb la periodicitat que estableix l'article 49 de la Llei i 13 del Reglament. El professional o el centre han d'informar també el jutjat de menors i el fiscal sobre els incompliments de mesura del menor, en els termes que preveu l'article 14 del Reglament.

Una còpia dels informes elaborats i lliurats al jutge i al fiscal s'incorporen en l'expedient personal que cada entitat pública ha d'obrir al menor (article 48 de la Llei i

12 del Reglament). El lletrat del menor té dret a una còpia dels informes, si la demana.

3.7. Finalització de la mesura

La mesura finalitza quan arriba la data prevista en la liquidació, o quan el jutge, utilitzant els mecanismes de revisió previstos als articles 13 i 51 de la Llei, decreta l'alçament anticipat de la mesura. El centre deixarà en llibertat el menor i, si es tracta d'una mesura de medi obert, el professional deixarà d'intervenir-hi. En ambdós casos, s'ha de lliurar un informe final al jutjat amb una valoració de la situació en la qual queda el menor (article 53.1 de la Llei i 13.5 del Reglament)

II. La competència judicial en l'execució de les mesures

La Llei orgànica 5/2000 ha establert, a l'article 44, una regla general i una excepció sobre la competència judicial en l'execució de les mesures.

La regla general és que el jutge competent per controlar l'execució de la mesura serà el mateix jutge de menors que hagi dictat la sentència (article 44.1).

L'excepció és que si el jutge sentenciador té coneixement que el menor té altres mesures fermes en execució, pendents d'execució o suspeses condicionalment, imposades per altres jutges de menors en sentències anteriors, ha de comunicar la seva sentència al jutge de menors que hagi dictat la primera sentència ferma, el qual serà el competent per executar-les totes, i el jutge sentenciador perdrà qualsevol competència en l'execució de la mesura (article 12).

Aquesta previsió legal persegueix com a finalitat que el jutge de menors que està executant una mesura i que coneix de les circumstàncies del menor, continuï executant les successives mesures que s'imposin (mentre ell està intervenint) per evitar que aquest coneixement es perdi amb successius canvis d'òrgans judicials.

Si el jove passa a complir la mesura d'internament en règim tancat en un establiment penitenciari (en els supòsits previstos a l'article 14 de la Llei orgànica 5/2000) el jutge de menors conserva la competència per decidir sobre la pervivència, modificació o substitució de la mesura, en els termes previstos a la Llei orgànica 5/2000, mentre que el jutge de vigilància penitenciària assumeix el control de les incidències de l'execució en totes les qüestions i matèries a què es refereix la legislació penitenciària.

III. La competència de les comunitats autònomes en l'execució de les mesures

1. Contingut de la competència

D'acord amb l'article 45 de la Llei, l'execució de les mesures adoptades pels jutges de menors en les seves sentències fermes és competència de les comunitats autònomes i de les ciutats de Ceuta i Melilla, que les executaran mitjançant l'entitat pública o l'organisme públic que decideixin. Aquestes entitats públiques han de portar

a terme, d'acord amb les seves normes d'organització respectives, la creació, la direcció, l'organització i la gestió dels serveis, les institucions i els programes adequats per garantir l'execució correcta de les mesures que preveu la Llei. Per tant, és competència de cada comunitat autònoma posar els recursos materials i personals adequats per a l'execució de les mesures, així com els programes i les metodologies de treball que considerin millors.

2. Convenis amb altres entitats públiques o privades

La Llei permet a les comunitats autònomes establir acords o convenis de col·laboració amb altres entitats públiques (de l'Administració de l'Estat, local o d'altres comunitats autònomes) o privades sense ànim de lucre, per a l'execució de les mesures de la seva competència, sota la seva supervisió directa, sense que això suposi en cap cas la cessió de la titularitat i responsabilitat derivada de l'execució (article 45.3).

A Catalunya, la Llei 27/2001, de 31 de desembre, de justícia juvenil ha establert a l'article 17.5 un límit a la intervenció d'entitats privades en l'execució de les mesures d'internament, ja que aquestes només podran executar mesures d'internament en règim obert i d'internament terapèutic.

3. Comunitat autònoma competent

D'acord amb l'article 9 del Reglament de la Llei, la comunitat autònoma competent per a l'execució de la mesura sempre serà la del jutjat de menors que l'hagi dictat. Aquesta regla general té una excepció: Si el menor o la seva família tenen el domicili en una altra comunitat autònoma diferent, o es traslladen a una altra comunitat durant l'execució de la mesura, el jutge de menors, un cop comprovat el trasllat de domicili, ordenarà que la mesura de medi obert o d'internament passi a ser executada per la comunitat autònoma del nou domicili.

No obstant això, cal remarcar que el canvi de competència administrativa per a l'execució de la mesura no afecta mai la competència judicial, que segueix essent del mateix jutjat. La comunitat autònoma competent haurà de trametre els informes de seguiment de la mesura al jutge de menors competent.

4. Mesures que no són competència de les comunitats autònomes

Hi ha unes mesures que no són competència de les entitats públiques de les comunitats autònomes. El Reglament de la Llei, a l'article 8, ha delimitat les que no són competència de les comunitats autònomes:

- a) L'amonestació, la privació del permís de conduir o de les llicències administratives d'armes o de caça, i la inhabilitació absoluta, que les executa el jutge de menors.
- b) La prohibició de comunicar-se amb la víctima o d'aproximar-s'hi. El jutge de menors ha d'establir la forma de control.
- c) La mesura de llibertat vigilada que s'imposa amb la mesura d'internament pels delictes més greus de l'article 10 de la Llei és competència de les institucions

encarregades de l'execució de les mesures penals. A Catalunya, com que la competència de l'execució d'aquestes mesures penals la té assumida el Departament de Justícia, és el departament mateix, mitjançant els equips de medi obert de justícia juvenil, el que executa aquesta mesura.

- d) Si un jove, en virtut de l'article 14 de la Llei, és traslladat a presó a complir la mesura d'internament en règim tancat, la competència administrativa per a l'execució passa a ser de la institució penitenciària.
- e) Per acabar, tampoc és competent la comunitat autònoma per executar les mesures d'internament i de medi obert que imposi el Jutjat Central de Menors de l'Audiència Nacional als autors de delictes de terrorisme dels articles 571 a 580. La competència administrativa és, en aquest cas, del Govern central, que, no obstant això, pot signar convenis de col·laboració amb les comunitats autònomes per executar aquestes mesures.

IV. Els principis inspiradors de l'execució de les mesures

El Reial decret 1774/2004, de 30 de juliol, que aprova el Reglament de la Llei orgànica 5/2000, a l'article 6, ha establert uns principis inspiradors de l'execució de les mesures. Aquests principis es van copiar dels que va establir a l'article 4, tres anys abans, la Llei 27/2001, de 31 de desembre, de justícia juvenil, aprovada pel Parlament de Catalunya.

Aquests principis, que han de seguir els professionals, els organismes i les institucions que intervinguin en l'execució de les mesures amb els menors, són els següents:

- a) El superior interès del menor d'edat sobre qualsevol altre interès concurrent.
- b) El respecte al lliure desenvolupament de la personalitat del menor.
- c) La informació al menor dels drets que li corresponen en cada moment i l'assistència necessària per poder exercir-los.
- d) L'aplicació de programes fonamentalment educatius que fomentin el sentit de la responsabilitat i el respecte pels drets i les llibertats dels altres.
- e) L'adequació de les actuacions a l'edat, la personalitat i les circumstàncies personals i socials dels menors.
- f) La prioritat de les actuacions en el propi entorn familiar i social, sempre que no sigui perjudicial per a l'interès del menor. Així mateix, en l'execució de les mesures s'han d'utilitzar preferentment els recursos normalitzats de l'àmbit comunitari.
- g) El foment de la col·laboració dels pares, tutors o representants legals durant l'execució de les mesures.
- h) El caràcter preferentment interdisciplinari en la presa de decisions que afectin o puguin afectar la persona.
- i) La confidencialitat, la reserva oportuna i l'absència d'ingerències innecessàries en la vida privada dels menors o en la de les seves famílies, en les actuacions que es duguin a terme.

- j) La coordinació d'actuacions i la col·laboració amb els altres organismes de la mateixa o de diferent Administració, que intervinguin amb menors i joves, especialment amb els que tinguin competències en matèria d'educació i sanitat.

V. El trencament de la mesura i els seus efectes

1. Concepte

Per trencament d'una mesura, cautelar o ferma, s'ha d'entendre l'incompliment total o parcial, imputable al menor, de les obligacions bàsiques tipificades a la Llei que constitueixin el contingut de la mesura. El trencament de mesura és constitutiu d'un delictes tipificat als articles 468 a 471 del Codi penal.

2. Els incompliments

L'article 14 del Reglament de la Llei ha definit els *incompliments* que l'entitat pública, mitjançant el centre o el professional designat per a l'execució de la mesura, han de comunicar de forma immediata al jutge de menors i al fiscal, a l'efecte que aquests puguin valorar si són constitutius d'un trencament de mesura. Aquests incompliments que cal comunicar són els següents:

- a) En les mesures d'internament i de permanència de cap de setmana en un centre: la fuga del centre, el no-retorn en la data o l'hora indicades després d'una sortida autoritzada i la no-presentació al centre el dia o l'hora assenyalats per al compliment de les permanències establertes.
- b) En la mesura de permanència de cap de setmana en el domicili: la no-presentació en el seu domicili i l'absència no autoritzada del domicili durant els dies i les hores establerts de permanència, així com el no-retorn a aquest domicili per continuar el compliment de la mesura després d'una sortida autoritzada.
- c) En les mesures no privatives de llibertat, la falta de presentació a les entrevistes a les quals el menor hagi estat citat per elaborar el programa d'execució, i l'incompliment de qualsevol de les obligacions que, segons el que disposa l'article 7 de la Llei orgànica 5/2000, de 12 de gener, conformen el contingut de cada mesura.

3. Els efectes dels incompliments de la mesura

3.1. Efectes sobre la mesura trencada

Estan previstos a l'article 50.1 i 2 de la Llei:

1. Quan el menor trenqui una mesura privativa de llibertat s'ha de procedir al seu reingrés en el mateix centre del qual s'hagi evadit, o en un altre d'adequat a les seves condicions. Si la mesura és de permanència de cap de setmana, el jutge pot ordenar que el compliment del temps de mesura que resta pendent es faci de forma

ininterrompuda, convertint els caps de setmana pendents en dies, i ordenant el compliment seguit d'aquests dies en el domicili o en el centre.

2. Si la mesura trencada és de medi obert, el Ministeri Fiscal pot instar el jutge de menors perquè substitueixi la mesura per una altra de la mateixa naturalesa. Per exemple, podria substituir una mesura de llibertat vigilada incompleta per una de realització de tasques socioeducatives, pel temps que resta de mesura.

Excepcionalment, la Llei permet al jutge de menors, a proposta del Ministeri Fiscal, oïts el lletrat i el representant legal del menor, així com l'equip tècnic, que pugui substituir la mesura de medi obert incompleta per una d'internament en un centre en règim semiobert, pel temps que resti de compliment.

3.2. Possible comissió d'un nou fet delictiu

L'article 50.3 de la Llei preveu que el jutge de menors posi en coneixement del Ministeri Fiscal els incompliments de la mesura per si poden ser constitutius del delictes de trencament de mesura dels articles 468 a 471 del Codi penal. Si el Ministeri Fiscal ho considera així, obrirà al menor una nova causa penal per trencament de mesura.

Si en el moment dels fets fos major d'edat penal, la remissió de la denúncia serà al jutjat d'instrucció, que podrà procedir a obrir una causa penal per trencament de condemna.

VI. La incidència de la majoria d'edat civil en l'execució de les mesures

1. La regla general

El fet que un menor assoleixi la majoria d'edat durant l'execució d'una mesura no té cap efecte en la mesura, que es continuarà complint fins a la data establerta en la liquidació (article 14.1), llevat que el jutge estableixi una altra cosa en virtut de les possibilitats de revisar les mesures que estan previstes als articles 13 i 51 de la Llei.

2. Els supòsits que permeten el trasllat del jove a una presó

Ara bé, l'última reforma de la Llei orgànica 5/2000, operada per la Llei orgànica 8/2006, ha introduït quatre supòsits pels quals un major de 18 anys que estigui complint una mesura d'internament en règim tancat (no s'aplica en una mesura d'internament d'un altre tipus) pot ser traslladat a complir-la o finalitzar-la en un centre penitenciari per ordre del jutge de menors.

Són els supòsits següents:

- Quan la conducta del menor internat en règim tancat en un centre de justícia juvenil no respongui als objectius proposats a la sentència a criteri del jutge de menors (article 14.2 de la Llei).
- Quan el jove internat en règim tancat en un centre de justícia juvenil hagi complert vint-i-un anys d'edat. En aquest cas, el jutge de menors ha d'ordenar-ne el compliment del que resta de mesura en un centre penitenciari,

llevat que, excepcionalment, consideri que és millor que continuï en el centre de justícia juvenil (article 14.3).

- Quan un jutge de menors imposi una mesura d'internament en règim tancat a una persona que ja tingui 18 anys o més, si abans de l'inici de l'execució de la mesura el jove ja ha estat en un centre penitenciari complint una pena de presó com a penat (no com a preventiu) o complint una mesura d'internament en règim tancat en virtut dels apartats 2 i 3 de l'article 14 de la Llei; en aquest cas, el jutge de menors ordenarà que es compleixi la mesura d'internament en règim tancat en un centre penitenciari (article 14.5).
- Quan durant el compliment d'una mesura d'internament en règim tancat un jove major de 18 anys sigui condemnat a una pena de presó per un jutge penal. En aquest cas, el jove és traslladat a acabar de complir la mesura d'internament en règim tancat a un centre penitenciari i, una vegada complerta, s'iniciarà el compliment de la pena de presó (article 47.7).

3. Els efectes del trasllat a la presó sobre la resta de mesures

El fet que un jove passi a complir la mesura d'internament en règim tancat a una presó té efectes sobre la resta de mesures que està complint o que tingui pendents de compliment. D'acord amb els articles 14.4 i 47.7 de la Llei, els efectes són que queden sense efecte la resta de mesures imposades pels jutges de menors que estiguin pendents de compliment successiu o que estigui complint simultàniament amb la d'internament, si aquestes mesures no són compatibles amb el règim penitenciari. És a dir, resten sense efecte la resta de mesures imposades al jove pels jutges de menors que no siguin internaments en règim tancat.

VII. Els diferents models d'avaluació del risc de reincidència dels joves infractors

1. Conceptes previs

D'acord amb la legislació vigent de justícia juvenil, la finalitat última de la intervenció amb un menor d'edat infractor és aconseguir la seva reinserció social, és a dir, que no torni a delinquir de nou. Evitar la reincidència delictiva és, per tant, el gran repte de l'administració de la justícia penal juvenil i dels professionals que hi intervenen.

La condició necessària per poder articular amb un menor infractor intervencions educatives que puguin fer canviar o modificar en el futur la seva conducta infractora per conductes més adaptatives i prosocials és identificar de la forma més precisa possible els factors de risc i de protecció que presenta, avaluar el seu risc global de reincidència en funció dels factors de risc i de protecció existents, i articular, a partir de l'avaluació feta, un programa d'intervenció que focalitzi els objectius i les actuacions en disminuir els factors de risc susceptibles de ser modificats i, correlativament, en reduir el risc global de reincidència.

La predicció del risc i la prevenció es troben íntimament vinculades per tres raons fonamentals.

En primer lloc, perquè la detecció eficaç dels menors i joves que tenen més risc de reincidir és la condició necessària per poder individualitzar millor aquells que requereixen un nivell major d'intervenció amb mesures judicials més restrictives, d'aquells altres que presenten un risc baix o molt baix de reincidència i que no necessiten cap mesura, o no tan intensiva. En segon lloc, perquè el coneixement dels factors concrets de risc que presenta el menor o jove orienta els professionals que intervenen sobre els objectius de la intervenció, i al mateix menor o jove sobre les fites que ha d'assolir durant la mesura per superar aquells factors. En tercer lloc, perquè identificant i objectivant els factors és més fàcil avaluar periòdicament els resultats obtinguts amb les intervencions professionals realitzades a partir de la variació que experimenten aquells factors de risc i de protecció concrets que són objecte del programa d'intervenció.

Per entendre els diferents models d'avaluació del risc, resulten especialment rellevants els conceptes següents:

Factors de risc: Són característiques i circumstàncies del jove que, si hi són presents, augmenten la probabilitat que cometi fets delictius en el futur (per exemple, consumir substàncies estupefaents, tenir un baix nivell d'empatia, tenir un baix quocient intel·lectual, relacionar-se habitualment amb persones delinqüents, tenir un historial de delictes en el passat, etc.).

Els factors de risc es poden classificar des de molts punts de vista. Interessa, no obstant això, la classificació que els diferencia entre *factors de risc estàtics* i *factors de risc dinàmics*.

Els primers són factors que per les seves característiques temporals (factors del passat o històrics) o per altres motius, no són susceptibles de ser modificats amb cap intervenció, per exemple, tenir un historial de delictes passats o un baix quocient intel·lectual.

Els segons són factors de risc susceptibles de ser modificats (reduïts o eliminats), per exemple, que el jove tingui relació habitual amb persones delinqüents o que consumeixi substàncies estupefaents, són factors susceptibles de canvi o modificació. Aquests factors de risc dinàmics són denominats també *factors de necessitat criminògena* o *d'intervenció* ja que pel seu caràcter canviant poden ser i han de ser l'objecte dels programes d'intervenció i de tractament durant l'execució de la mesura.

Factors de protecció: Són aquelles característiques i circumstàncies del jove que, si hi són presents, són susceptibles de reduir o minorar els efectes pro delictius dels factors de risc que presenta el jove (per exemple, l'existència de vincles positius del jove amb adults prosocials, ja siguin els seus pares o altres persones, pot reduir la influència negativa del factor risc del jove que es relaciona habitualment amb persones delinqüents).

Avaluació del risc: És l'estimació global del nivell de risc de reincidència futura que presenta una persona concreta, obtinguda amb un mètode determinat, a partir de la valoració de determinats factors de risc i/o de de protecció detectats en la persona.

En l'àmbit de la justícia juvenil, l'avaluació del risc té dues finalitats. Quan s'utilitza en l'elaboració dels informes d'assessorament tècnic al Ministeri Fiscal i al jutge de menors, la finalitat és fonamentar la proposta d'adoptar o no una mesura amb el jove encausat i, si escau, el tipus de mesura a adoptar en funció del risc avaluat. Quan es du a terme durant l'execució de determinades mesures, com ara l'internament o la llibertat vigilada, l'avaluació del risc serveix per elaborar el corresponent programa individualitzat d'intervenció de la mesura en què es fixaran els objectius i les actuacions concretes per al tractament dels factors de risc dinàmics i dels factors de protecció detectats en el jove sobre els quals es considera necessari i possible intervenir, i per avaluar periòdicament la seva evolució i l'efectivitat de la intervenció.

Gestió del risc: Es denomina *gestió del risc* la forma d'abordar i d'intervenir professionalment amb els factors de risc dinàmics (necessitats criminògenes) i els factors de protecció detectats en el jove durant l'execució d'una mesura, amb la finalitat de reduir el risc de reincidència avaluat.

2. Els diferents models d'avaluació del risc

Enfront de les teories criminològiques més clàssiques que consideraven que les causes o factors presents que determinaven una persona a delinquir es mantenien estàtiques al llarg de la vida de l'individu han aparegut posteriorment altres enfocaments criminològics diferents a partir dels anys 90 del segle XX, com el de la *criminologia del desenvolupament*, que consideren que els factors de risc varien amb l'edat i poden influir de forma diferent en l'individu segons diferents variables contextuais que afecten la persona al llarg del temps.

Aquest nou enfocament ha incorporat dos canvis fonamentals en la manera d'avaluar el risc de violència.

En primer lloc, la base conceptual i els supòsits teòrics subjacents d'aquestes valoracions s'han desplaçat des d'un *model de predicció de la violència* molt estàtic, que tenia com a objectiu fonamental determinar si una persona era o no era perillosa sense més ni més, a un *model clínic rellevant de valoració i gestió de risc* que considera el risc de reincidència de forma més contextual (ja que en gran mesura depèn de les situacions i les circumstàncies de l'individu) i més dinàmica (susceptible a canvis). En altres paraules, l'avaluador ha passat de determinar si un individu és o no una persona perillosa a determinar la naturalesa i el nivell de risc que un individu determinat pot suposar per a certs tipus de conductes, segons unes condicions, circumstàncies i contextos determinats.

En segon lloc, i amb relació a aquest canvi d'enfocament, també hi ha hagut una evolució en els procediments i en les pràctiques per dur a terme les valoracions de

risc delictiu. Simplificant, s'han succeït quatre models o mètodes d'avaluació del risc de reincidència delictiva:

- a) El model clínic no estructurat.
- b) El model actuarial estàtic.
- c) El model actuarial estàtic/dinàmic.
- d) El model de valoració professional clínic estructurada.

- a) El model clínic no estructurat

Va ser el primer model d'avaluació del risc emprat. Es fonamenta en la recollida lliure de dades de la persona o del seu context per part de cada professional avaluador segons la seva pròpia idiosincràsia, formació o preferències personals o professionals. En aquest model l'avaluador decideix, segons el seu criteri personal, quins factors cal explorar, sense cap guia prèvia establerta, com s'han de combinar o ponderar aquests factors i estableix la valoració global del risc de la persona basant-se en la seva lliure apreciació dels factors que consideri.

D'acord amb els resultats de diferents investigacions empíriques, la valoració del risc clínic no estructurada mostra nivells baixos de fiabilitat i validesa. La principal crítica a aquest mètode és la seva aleatorietat i el fet que els ítems o circumstàncies investigades per cada avaluador poden o no correlacionar amb la comissió de fets delictius perquè no hi ha cap estudi científic previ que els hagi avaluat com a factors de risc de reincidència.

- b) El model actuarial estàtic

En descobrir-se evidències que el mètode clínic no estructurat no era efectiu, experts en aquest àmbit van iniciar investigacions empíriques més sistemàtiques per identificar els factors de risc específics que correlacionen amb els comportaments delictius i que han de ser explorats pels avaluadors en les avaluacions del risc per distingir amb més precisió els individus que tenen un risc de comportaments delictius dels que no els tenen.

A partir d'aquests estudis empírics van aparèixer els models actuariaus estàtics de valoració del risc, que es basen en procediments estructurats de recopilació i síntesi d'informació. En aquest model els factors a avaluar, les regles per mesurar els factors, la forma de combinar els factors i el procediment d'estimació final del risc, estan establerts a priori mitjançant unes regles fixes i concretes que l'avaluador ha de seguir. En aquest mètode, els ítems o factors a valorar ja no són els que l'avaluador aleatòriament considera segons la seva apreciació personal, sinó uns determinats derivats d'estudis empírics que han demostrat que correlacionen amb la delinqüència. A aquests factors, se'ls assigna un valor numèric i la valoració final del nivell de risc de reincidència de la persona es determina a partir d'una puntuació obtinguda per una fórmula estadística establerta. Els models actuariaus estàtics només inclouen factors de caràcter estàtic o invariant.

Tot i que segons diferents estudis es considera que el mètode actuarial estàtic és una mica superior a l'hora de predir el risc de reincidència que el judici clínic no estructurat, la diferència és molt poc significativa. Per altra banda, aquest mètode actuarial estàtic és creditor d'altres crítiques: tenen en consideració un nombre molt limitat de factors de risc i l'avaluació final del risc obtinguda sobre si la persona té o no un risc de reincidència més alt no resulta útil per a la planificació d'intervencions adreçades a disminuir aquell risc, ja que es basa exclusivament en factors de risc estàtics que no són susceptibles de ser modificats mitjançant cap intervenció.

c) El model actuarial estàtic/dinàmic

Es considera la tercera generació de models d'avaluació del risc. Aquest model es caracteritza perquè s'incorporen a l'avaluació factors de risc estàtics com a factors de risc dinàmics. Per aquest motiu, en incorporar factors de risc dinàmics, susceptibles de ser modificats, aquest mètode d'avaluació pot ser utilitzat per planificar les intervencions en funció de les necessitats criminògenes que presenta l'individu. No obstant això, la valoració final del nivell de risc de reincidència del jove es continua obtenint a partir d'una puntuació numèrica d'acord amb un fórmula estadística.

d) El model de valoració professional clínica estructurada

Les crítiques al model precedent van fer sorgir la quarta generació d'instruments d'avaluació del risc que aglutina els basats en el judici professional estructurat (conegut amb nomenclatura anglesa amb les sigles SPJ).

Aquest model proposa que l'avaluador porti a terme la valoració global del risc a partir de l'anàlisi d'una llista de factors de risc (estàtics i dinàmics) ben delimitada que la literatura científica i els estudis empírics han considerat com a rellevants en l'aparició de les conductes delictives. Una altra diferència és que aquest mètode incorpora, juntament amb els factors de risc estàtics i dinàmics a avaluar, uns factors de protecció que també s'han d'avaluar. Cada factor disposa d'un criteri de codificació (alt, moderat o baix) d'acord amb una descripció determinada que aporta el mètode, però la diferència principal sobre el mètode actuarial estàtic/dinàmic és que la valoració final del risc (alt, moderat o baix) es deixa al criteri del professional en funció de la combinació dels diferents factors de risc i de protecció presents en el cas, no s'utilitza cap algoritme matemàtic per establir el nivell de risc.

Els estudis empírics recents indiquen que les valoracions de risc basades en valoracions professionals clíniques estructurades obtenen millors resultats que les obtingudes amb el model clínic no estructurat i que funcionen tan bé o fins i tot millor que les prediccions actuaries (DEMPSTER, 1998; KROPP, HART, WEBSTER i EAVES, 1999; HANSON, 1998).

VIII. El SAVRY com a instrument de valoració del risc

El SAVRY, *Structured Assessment of Violence Risk in Youth* (BORUM, Randy; BARTEL, Patrick i FORTH, Adelle, 2000), –amb traducció i adaptació autoritzada al

català pel Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada del Departament de Justícia feta l'any 2006 per Vallès, L. i Hilterman, E.L.B., és un instrument per a la valoració del risc de violència i conducta delictiva de menors i joves adolescents (nois i noies) d'entre 12 i 18 anys, tot i que es pot aplicar a joves d'edats una mica inferiors o superiors. Aquest instrument es basa en el model de valoració professional clínica estructurada.

El concepte de violència que valora l'instrument SAVRY agrupa els comportaments consistents en una agressió o un acte de violència física que és suficientment greu per causar dany a una altra persona o persones (com ara talls, morats, trencament d'ossos, mort, etc.) sense importar si efectivament hi ha dany resultant; qualsevol acte forçós d'agressió sexual; o una amenaça que s'ha proferit sostenint una arma'. No s'hi inclouria el dany fet accidentalment o sense intenció. Seguint aquesta interpretació, les amenaces fetes en absència d'agressió o violència física en termes generals no serien considerades com a actes violents. A més, la possessió d'armes no s'hi inclouria, excepte si el jove usés l'arma o la utilitzés per amenaçar algú.

L'estructura del SAVRY s'ha confeccionat seguint les pautes d'altres protocols ja existents per a la valoració de risc de violència en adults (WEBSTER, DOUGLAS, EAVES i HART, 1997), però els ítems que conté s'orienten específicament al risc en adolescents.

El SAVRY està pensat perquè l'apliquin professionals de diverses disciplines que habitualment portin a terme valoracions i/o realitzin plans d'intervenció/supervisió amb relació al risc de violència en joves, sempre que tinguin un mínim de formació i experiència pràctica en la realització de valoracions individuals de menors i joves. En termes generals, estaran qualificats per aplicar el SAVRY els psicòlegs, psiquiatres i educadors i treballadors socials especialitzats en el treball amb joves, que reuneixin el requisit esmentat de l'experiència.

El SAVRY està format per 24 factors de risc (històrics, socials/contextuals i individuals) formulats a partir de la investigació existent i de la literatura sobre el procés de desenvolupament en l'adolescència i la violència i agressió juvenils. A més, s'hi inclouen 6 factors de protecció.

Cada factor de risc té un esquema de codificació de tres valors (alt, moderat, baix) acompanyat d'instruccions específiques per a la codificació, però no se li assigna un valor numèric. No hi ha puntuacions de tall específiques.

Cada factor de protecció té un esquema de codificació de dos valors (present, absent).

Els ítems o factors del SAVRY estan agrupats en quatre seccions: factors de risc històrics; factors de risc socials/contextuals; factors de risc individuals i factors de protecció.

Factors de risc històrics: Es basen en comportaments o experiències passades. Són estàtics i no susceptibles de canvi, però s'hi inclouen perquè la literatura empírica ha

demonstrat que estan associats amb el risc de reincidència violenta en joves. Els factors de risc històrics que s'inclouen al SAVRY són els 10 següents: violència prèvia, història d'actes delictius no violents, inici primerenc de la violència, seguiment en el passat/fracàs d'intervencions anteriors, intents d'autolesió o de suïcidi anteriors, exposició a violència a la llar, història de maltractament infantil, delinqüència dels pares o cuidadors, separació primerenca dels pares o cuidadors i baix rendiment a l'escola.

Factors de risc socials/contextuals: Tenen en compte la influència de les relacions interpersonals (grup d'iguals i família), el contacte amb institucions socials i l'entorn. Al SAVRY s'hi inclouen 6 factors socials/contextuals: la delinqüència en el grup d'iguals, el rebuig del grup d'iguals, l'estrès experimentat i la incapacitat per afrontar dificultats, l'escassa habilitat per educar dels pares, la falta de suport personal/social d'altres adults i l'entorn marginal.

Factors de risc individuals: També s'inclouen al SAVRY 8 factors que se centren en les actituds del jove i en aspectes crucials del seu funcionament psicològic i comportamental i que són: actituds negatives, assumpció de riscos/impulsivitat, problemes de consum de substàncies, problemes amb el maneig de l'enuig, baix nivell d'empatia/remordiments, problemes de concentració/hiperactivitat, baixa col·laboració en les intervencions i baix interès/compromís escolar o laboral.

Factors de protecció: La presència d'un o més factors de risc no significa que els actes violents apareguin amb tota seguretat. De la mateixa manera que existeixen factors de risc que augmenten la probabilitat de la violència, existeixen també factors de protecció individuals i contextuals que poden reduir l'impacte negatiu dels factors de risc o, en algunes circumstàncies, disminuir la probabilitat que la seva conseqüència sigui un acte violent. Els factors de protecció poden mitigar l'aparició del risc o, en alguns casos, poden formar part del tractament o de les intervencions que es programin a fi de potenciar o facilitar els intents de reduir el nivell de risc.

Els factors de protecció que s'inclouen en aquesta secció del SAVRY són factors de protecció positius (aquells que destaquen per la seva presència, no per la seva absència), per oposició als factors de protecció negatius (aquells que destaquen per l'absència d'un factor de risc).

En l'estructura del SAVRY, els factors de protecció estan "conceptualitzats com a variables que reflecteixen el compromís i la implicació amb les regles socials convencionals, que actuen com a control davant les activitats no normatives", és a dir, reflecteixen el compromís amb activitats incompatibles amb la transgressió de la normativa. S'inclouen els 6 factors de protecció següents: implicació prosocial, suport social fort, forts vincles i llaços amb almenys un adult prosocial, actitud positiva cap a les intervencions i l'autoritat, fort compromís amb l'escola o la feina i perseverança com a tret de personalitat.

Factors de risc addicionals: El SAVRY no és un instrument exhaustiu que pretengui identificar tots els factors de risc potencials en un cas determinat. Per això, a banda dels 24 factors de risc i 6 de protecció vistos, el SAVRY també permet la inclusió en

el full de codificació d'una secció "Factors de risc addicionals" per incloure altres factors o variables que l'avaluador consideri rellevants en el cas concret si en el procés de valoració de risc apareixen i es considera rellevants per a la valoració final.

Ítem crític: Contigua a la columna per a cada factor de risc i de protecció hi ha una columna denominada *Ítem crític*. Els ítems crítics es refereixen a factors que l'avaluador considera que tenen un gran poder d'influència en el nivell de risc d'un jove determinat. Per exemple, es pot valorar que un jove presenta una minoria de factors de risc, i encara així definir-lo com de risc alt basant-se en la presència o el pes d'uns quants factors importants com una història persistent de violència i un baix nivell d'empatia/remordiment. En assenyalar els ítems crítics, l'avaluador designa aquells factors que poden influir decisivament el risc en un cas concret.

Valoració final del risc. El full de codificació del SAVRY conté una secció que permet que l'avaluador faci una valoració final de risc de reincidència com a baix, moderat o alt. Aquesta última estimació ha de fer-se com una valoració professional basada en els resultats de la valoració en el seu conjunt i ha de prendre en consideració els factors de risc i de protecció del SAVRY en aquest cas concret. Aquesta valoració de risc no es pot relacionar directament amb una puntuació concreta o un espectre de puntuacions. Encara que els estudis empírics generalment mostren una relació lineal entre el nombre de factors de risc i la probabilitat de violència subsegüent (de tal manera que com més factors de risc hi estiguin presents més alt és el risc), el nombre o puntuació per ells mateixos no són determinants. Per exemple, un jove amb una família relativament favorable, però que malgrat això presenta una història escolar i social amb un historial específic d'episodis de violència freqüent i greu i que fa amenaces concretes contra un individu identificat, pot ser considerat com de risc alt. Així, la valoració de risc permetria la valoració professional basada en les circumstàncies del cas i, quan convingui, en els resultats que es disposin de les millors investigacions.

El SAVRY està dissenyat com una ajuda perquè els professionals encarregats de l'avaluació facin les seves valoracions i emetin judicis sobre el risc de violència d'un jove amb més precisió. No obstant això, per valorar o mesurar un factor de risc o de protecció concret, els avaluadors també poden aplicar altres tests, instruments o escales de mesurament complementaris.

Un altre aspecte que destaca el SAVRY és la seva èmfasi en els factors dinàmics de risc/necessitat (que es troben en les seccions d'ítems socials/contextuals i en la d'ítems individuals), atès que l'adolescència és una època de grans canvis –físics, intel·lectuals, socials i emocionals– i que la majoria de joves que són violents durant la seva adolescència no persisteixen en aquest comportament en etapes posteriors de les seves vides. En incloure factors dinàmics, el SAVRY també està dissenyat per ser utilitzat en la planificació de les intervencions i en el monitoratge dels canvis observats. Els factors de risc dinàmics detectats que influeixen més fortament en l'augment del risc del menor poden ser inclosos com a objectiu del tractament i els factors de protecció poden ser realçats o aplicats per potenciar l'objectiu global de reduir el risc de comportament violent en el futur.

El SAVRY s'utilitza des de l'any 2007 a la Direcció General d'Execució Penal a la Comunitat i de Justícia Juvenil pels professionals que elaboren els informes d'assessorament tècnic als jutges i fiscals de menors en determinats supòsits de joves encausats per delictes greus o per ser reincidents, com a instrument de suport per a la valoració del risc de reincidència i l'elaboració de l'informe corresponent. També s'utilitza pels equips de professionals dels centres de justícia juvenil i pels professionals dels equips de medi obert, quan executen mesures d'internament o de llibertat vigilada, per avaluar el menor o jove en el moment d'elaborar i dissenyar el programa individualitzat d'execució de la mesura en el qual es fixa el pla d'intervenció i els objectius i actuacions de treball a dur a terme amb el jove, així com per realitzar les avaluacions periòdiques posteriors sobre la seva evolució personal que serveixen de base per confeccionar els informes de seguiment i final que es lliuren al jutge.

Punts clau

- La Llei orgànica 5/2000, a més de regular els aspectes substantius i els processals, també ha regulat de forma extensa les regles per a l'execució de les mesures, que han estat desplegades posteriorment pel Reglament aprovat pel Reial decret 1774/2004.
- L'execució de les mesures és competència i responsabilitat de les comunitats autònomes que actuen sota el control del jutge de menors al qual han d'informar per escrit, periòdicament, sobre l'execució, l'evolució de la mesura i les incidències produïdes, així com dels incompliments observats.
- El fet que un menor assoleixi la majoria d'edat durant l'execució de la mesura no té cap efecte en l'execució. No obstant això, la Llei ha previst quatre supòsits on un intern en règim tancat, de més de 18 anys, pot ser derivat a un centre penitenciari.
- La valoració del risc de reincidència dels joves ha experimentat una evolució a partir dels anys 90 del segle XX, des dels primers models de valoració clínica no-estructurada fins arribar als models dominants en l'actualitat de valoració clínica professional estructurada amb el suport d'instruments que permeten avaluar el risc de reincidència a partir de l'anàlisi de determinats factors que la investigació empírica ha avalat com a rellevants en la comissió de fets delictius. La valoració clínica professional estructurada, a diferència dels mètodes actuarials que utilitzen algorismes matemàtics per establir el nivell global de risc, és un mètode que deixa al criteri del professional la valoració final del risc, en funció de la combinació dels diferents factors presents en el cas.
- El SAVRY, Structured Assessment of Violence Risk in Youth (BORUM; BARTEL I FORTH, 2000), és un instrument per a la valoració del risc de violència i de conducta delictiva de menors i joves adolescents (nois i noies) d'entre 12 i 18 anys, que es basa en el model de valoració professional clínica estructurada. Consta de 24 factors de risc (10 d'estàtics i 14 de dinàmics) i de 6 factors de protecció. Des de l'any 2007 l'utilitzen, com a instrument de suport, els

professionals de la Direcció General d'Execució Penal a la Comunitat i de Justícia Juvenil per a l'assessorament tècnic que presten a fiscals i jutges i per a l'execució de mesures d'internament i de llibertat vigilada.

Bibliografia

CENTRE D'ESTUDIS JURÍDICS I FORMACIÓ ESPECIALITZADA. *SAVRY: Manual per a la valoració estructurada de risc de violència en joves*. Barcelona 2006. [Traducció i adaptació autoritzada al català del *Manual for the Structured Assessment of Violence Risk in Youth* de 2003 (Borum, Bartel i Forth), realitzada per Vallès, L. i Hilterman, E.L.B].

CONSEJO GENERAL DEL PODER JUDICIAL (2000). *La justicia de menores: una justicia mayor. Comentarios a la Ley reguladora de la responsabilidad penal de los menores. Manuales de Formación Continuada*, núm. 9. Madrid.

CRUZ MÁRQUEZ, Beatriz (2007). *La medida de internamiento y sus alternativas en el derecho penal juvenil*. Madrid: Editorial Dykinson.

DÍAZ-MAROTO Y VILLAREJO Julio; FEIJOO SÁNCHEZ, Bernardo; POZUELO PÉREZ, Laura (2008). *Comentarios a la Ley reguladora de la responsabilidad penal de los menores*. Editorial Thomson-Civitas.

DÍEZ RIAZA, Sara (2004). *Cuestiones relevantes en la aplicación de la Ley orgánica 5/2000. Documentos de Trabajo*, núm. 53. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas.

DOLZ LAGO, Manuel Jesús (2007). *Comentarios a la legislación penal de menores*. València: Tirant lo Blanch.

GARRIDO, Vicente; LÓPEZ, Enrique; SILVA, Teresa; LÓPEZ, M. Jesús; MOLINA, Pedro (2006). *El modelo de la competencia social de la Ley de menores. Cómo predecir y evaluar para la intervención educativa*. València: Tirant lo Blanch.

HOGUE, Robert D.; VINCENT, Gina; GUY, Laura i REDONDO, Santiago (2015). *Predicción del riesgo y evaluación de necesidades de intervención con delincuentes jóvenes*. *Revista Española de Investigación Criminológica*. Monografía 1, núm. 13.

LÓPEZ LÓPEZ, A. M. (2007). *La Ley penal del menor y el reglamento para su aplicación. Comentarios, concordancias y jurisprudencia*. Granada: Comares.

MONTERO HERNANZ, Tomás (2009). *La justicia juvenil en España. Comentarios y reflexiones*. Editorial La Ley.

ORNOSA FERNÁNDEZ, M. Rosario (2001). *La responsabilidad penal de los menores: aspectos sustantivos y procesales*. Madrid: Escuela Judicial. Consejo General del Poder Judicial.

ORNOSA FERNÁNDEZ, María Rosario (2007). *Derecho penal de menores: Comentarios a la Ley orgánica 5/2000, reformada por la Ley orgánica 8/2006, y a su Reglamento*. Barcelona: Editorial Bosch.

VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Carlos i SERRANO TÁRRAGA, María Dolores (2007). *Derecho penal juvenil*. Madrid: Editorial Dykinson.